

—Miljenko Brekalo ♦ Anamarija Lukić ♦ Ivan Stipić—

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Osijek – doktorand
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
miljenko.brekalo@pilar.hr – anamarija.lukic@pilar.hr – stipic1971@gmail.
com

UDK: 613.2=112.2(083.12)(497.5 Osijek)

Izvorni znanstveni članak

ESSEGG: OD GASTRONOMIJE DO JEZIČNOGA IDENTITETA

Sažetak

Iako se već 1910. godine više Osječana izjasnilo za hrvatski kao materinski jezik, a ne za njemački, njemački je i dalje prevladavao. Aktivni pobornici hrvatskoga jezika, okupljeni oko osječkoga dnevnog lista *Narodna obrana*, čudili su se toj prevlasti i pripisivali je političkoj inertnosti Osječana. U svojim su opažanjima zbog uporabe njemačkoga jezika ponajviše prozivali muškarce, dok su žene spomenute rijetko i uzgredno. Iz toga slijedi kako su podcijenili utjecaj žena na govoreni jezik, iako su upravo one majke, odgajateljice i učiteljice prvih riječi. Upravo iz *Narodne obrane* doznajemo kako su Osječanke preferirale njemački jezik u komunikaciji, a iz njihovih bilježnica s receptima, koje naznačuju bilingvalnost, saznajemo i moguće razloge za to. Recepti koji su kružili među njima dolazili su s njemačkoga govornog područja, uglavnom su nosili obilježja južno-njemačke i austrijske kuhinje, ili su bili prepisani iz tiskanih kuharica na njemačkome jeziku. Dijeljenje receptata, kao sastavni dio komunikacije među ženama, teklo je puno lakše na njemačkome jeziku, a posljedično tomu, i ostali razgovori o hrani te drugim „ženskim“ poslovima koji su bili zajednički svim ženama, neovisno o podrijetlu. Uzevši u obzir kako je briga oko prehrane obitelji zauzimala izuzetno velik udio u svakodnevici većine žena, nije nezamislivo da su si Osječanke tu brigu nastojale olakšati uporabom samo jednoga jezika, koji je bio njemački.

Ključne riječi: Osijek; početak 20. stoljeća; njemački jezik; kuhinja; recepti; *Narodna obrana*

ESSEGG: FROM GASTRONOMY TO LANGUAGE IDENTITY

Abstract

Although as early as 1910 more citizens of Osijek declared for Croatian as their mother tongue as opposed to German, German was still being dominant. The active supporters of the Croatian language, gathered around the Osijek daily *Narodna obrana*, wondered at that dominance and attributed it to the political inertia of the citizens of Osijek. In their observations, their disapproval of using German mostly referred to men, while women were mentioned rarely and accidentally. It follows that they have underestimated the influence of women on the spoken language, although it is they who are mothers, educators and teachers of the first words. We find from the *Narodna obrana* that women from Osijek preferred the German language in communication, and from their cook notebooks, which indicate bilingualism, we also find possible reasons for this. The recipes circulating among them came from the German-speaking area, mostly bearing the characteristics of South German and Austrian cuisine, or were transcribed from printed cookbooks in German. The sharing of recipes, as an integral part of communication among women, was much easier in German, and consequently, other conversations about food and other “women’s” work common to all women, regardless of origin. Considering that caring for family nutrition has taken an extremely large part in the daily lives of most women, it is not inconceivable that women from Osijek tried to ease this concern by using only one language, which was German.

Keywords: Osijek; early 20th century; German language; cuisine; recipes; *Narodna obrana*

Uvod

U društvenome životu grada Osijeka početkom 20. stoljeća ponajviše se koristio njemački jezik za međusobnu komunikaciju. Iako su od početka 20. stoljeća nacionalno svjesni Osječani pokrenuli pokret za afirmaciju hrvatskoga jezika, koji deset godina nije stao i koji je dao bitne rezultate (hrvatska riječ u tisku, kazalištu i književnosti), potreba Osječana za upotrebom njemačkoga jezika nije prestala. To je jasno vidljivo iz lista *Narodna obrana* koji je jedan od rezultata toga pokreta. Taj je dnevni list iz dana u dan, iz godine u godinu pratio situacije u Osijeku koje su bile u svezi s upotrebom njemačkoga, mađarskoga i hrvatskoga jezika nastojeći potaknuti čitatelje da koriste hrvatski jezik, a izbjegavaju strani.

U prvome dijelu rada izlaže se „problem“ posvemašnje upotrebe njemačkoga jezika u gradu Osijeku. Riječ problem ovdje je pod navodnicima upravo zato što većina onodobnih Osječana upotrebu njemačkoga jezika nije doživljavala kao problem, pa se već u tome krije jedan dio odgovora na pitanje zbog čega se njemački jezik toliko dugo zadržao kao prvi jezik grada Osijeka, dugo nakon što su Osječani hrvatskoga materinskoga jezika postali većina stanovništva.

U drugome dijelu ovoga rada predlaže se mogući razlog zašto pokret za afirmaciju hrvatskoga jezika kao i sama brojnost Osječana hrvatskoga materinskoga jezika nisu prevagnuli i postavili hrvatski jezik na njegovo očekivano mjesto. U svakome broju *Narodne obrane* (1902. – 1914.), koja je bila glavni izvor istraživanja o upotrebi hrvatskoga / njemačkoga / mađarskoga jezika u Osijeku, autori su uočili da se u svezi s tim pitanjem jedna polovina stanovnika Osijeka gotovo uopće ne spominje. Tu polovinu činile su žene, a *Narodna obrana* spomenula ih je tek nekoliko puta. Iako su upravo žene poučavale nove generacije, svoju djecu, prvim riječima, pobornici pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika nisu se potrudili doprijeti do njih i posebno ih motivirati za upotrebu hrvatskoga jezika. Analizirajući položaj i svakodnevicu osječkih žena kroz njihovu onodobnu pisanu ostavštinu, u prvome redu kroz rukopise (bilježnica s receptima koju je pisalo više od deset Osječanki u razdoblju od zadnja dva desetljeća 19. stoljeća te prva dva desetljeća 20. stoljeća),¹ uzevši u obzir što su o jeziku u gradu Osijeku napisale Jagoda Truhelka i Vilma Vukelić, dvije najpoznatije onodobne osječke književnice, moguće je zaključiti da je Osječankama njemački jezik bio praktičniji, što je pridonijelo dužemu zadržavanju govorenja njemačkim jezikom u privatnoj sferi života te kolokvijalnomu govoru.

1. Njemački jezik u povijesti grada Osijeka

Povijest modernoga Osijeka usko je u svezi s njemačkim jezikom, počevši od trenutka kada je habsburška vojska osvojila grad 1687. godine. U pratnji vojske (habsburška je vlast u osječku utvrdu trajno postavila vojni kontingent) našao se i velik dio civilnoga stanovništva koji je služio kao podvorba, a doselio se s njemačkoga govornog područja. Doseljavanje s njemačkoga i austrijskoga po-

¹ Državni arhiv u Osijeku (dalje: DAOS), HR-DAOS-482 FIRINGER, kut. 6, Brožan. Bilježnica s receptima.

dručja nastavilo se, a njemački vojni časnici s jedne strane te njemački obrtnici, uskoro i industrijalci i trgovci, s druge strane činili su u Osijeku tijekom 18. i 19. stoljeća okosnicu društva. U Osijeku su oblikovali kulturu života u kojoj je njemački jezik imao prednost nad hrvatskim.

Tablica 1. Grad Osijek, stanovništvo prema materinskomu jeziku²

Popis / materinski jezik	hrvatski	srpski	njemački	mađarski	drugi	ukupno
1880.	5,827 32,02 %	1,655 9,09 %	8,970 49,28 %	1,152 6,33 %	597 3,28 %	18,201
1890.	5,516 27,89 %	1,602 8,1 %	10,657 53,88 %	1,378 6,69 %	625 3,16 %	19,778
1900.	6,458 28,06 %	1,698 7,38 %	12,039 52,3 %	2,212 9,61 %	611 2,65 %	23,018
1910.	11,169 39,18 %	2,258 7,92 %	10,778 37,81 %	3,537 12,41 %	763 2,68 %	28,505

Tablica obuhvaća rezultate četiriju zadnjih popisa stanovništva provedenih u zajedničkoj državi pod dinastijom Habsburg, tada već u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Tu je vidljiva struktura osječkoga stanovništva prema materinskomu jeziku. Njemački se kao materinski jezik sve do zadnjega popisa čvrsto držao na prvome mjestu jer je otprilike polovini Osječana materinski jezik bio njemački, dok su svi ostali jezici zajedno, hrvatski, srpski, mađarski i drugi, bili materinski jezici drugoj polovini Osječana. Prvi je razlog dominacije njemačkoga jezika u Osijeku, dakle, bio taj što su izvorni njemački govornici činili nadmoćnu većinu stanovnika. Ovi popisi pokazuju kako ona tijekom više od 200 godina nije izgubila na snazi. To dovodi do drugoga razloga dominacije njemačkoga jezika još i početkom 20. stoljeća: postao je tradicija, običaj, identitet grada.

Treći razlog zašto je njemački jezik dominirao bila je sama struktura društva u kojoj su njemački doseljenici i njihovi potomci bili puno jače zastupljeni u gospodarski i financijski dominantnome sloju kao vlasnici poduzeća, ugostiteljskih lokala, posjednici.³ Gospodarska dominacija njemačkim je obiteljima

² Usp. Agneza Szabo, „Socijalni sastav stanovništva“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Julijo Martinčić (ur.), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, Poglavarstvo grada, Školska knjiga, 1996.), str. 155-162.

³ Usp. Spektator (Rudolfo Franjin Magjer), *Osiek i hrvatstvo*, Zagreb, Klub hrvatskih književnika u Osijeku, 1913., str. 12-13.

donosila i veći ugled, pa se samim time i njemački jezik afirmirao kao prvi, važniji, i, naposljetku, praktičniji, jer je višejezično okruženje zahtijevalo jedan jezik na kojemu se svi mogu sporazumjeti. Svakako se podrazumijevalo kako će ugledan osječki građanin dobro baratati njemačkim jer inače neće moći niti pročitati novine niti se zabaviti u kazalištu. Do 1902. godine u gradu nije postojao dnevni informativni list na hrvatskome jeziku, a do 1907. godine ni kazalište.

Položaj njemačkoga odnosno hrvatskoga jezika u gradu Osijeku tijekom zadnje četvrtine 19. stoljeća dočarale su dvije osječke književnice, Jagoda Truhelka (rođena 1864.) i Vilma Vukelić (rođena 1879.). J. Truhelka potvrđuje, sasvim usputno, kako je njemački jezik, poglavito u višem društvenom sloju grada Osijeka, bio pravilo.⁴ V. Vukelić spomenula je da tko je htio biti u tijeku s onodobnim najnovijim književnim, filozofskim i drugim objavljenim djelima, morao je moći čitati na njemačkome jeziku.⁵ Dodala je i opasku o društvenome položaju hrvatskoga jezika: objasnila je kako su „mnoga djeca iz tzv. gornjogradskih ‘boljih familija’ pohađala njemačku školu u Tvrđi – organiziranu za djecu austrijskih oficira, koja je općenito vrijedila kao *nobl*“⁶, a to isto insinuirala je i J. Truhelka kada je govorila o učenicima iz časničkih obitelji, jer su te obitelji bile njemačke.

2. O jeziku i kolokvijalnome govoru u gradu Osijeku početkom 20. stoljeća

Gradovi imaju vlastiti jezični identitet te se po govoru pojedinca često lako može otkriti iz kojega grada potječe. Taj se podatak najlakše otkriva iz kolokvijalnoga govora, iz neslužbenoga, slobodnoga razgovora, u kojem govornik nije sputan inhibicijama književnoga jezika ili nečim drugim. Kada bismo, međutim, htjeli rekonstruirati jezičnu svakodnevicu prije nego što se ona bilježila nekom od tehnika audiozapisivanja, ostali bismo ograničeni na ono što je zapisano te na ono što je o tome zapisano, tako da nam ona ostaje većim dijelom neuhvatljiva, baš kao i cjelokupna kultura života koja se odražavala u svakodnevici i intimi. „Izumrla je. Njen idiom bio je govorni. Nema ga, nije

⁴ Usp. Jagoda Truhelka, *Autobiografija. Zlatni danci (I)*, Naša djeca, Zagreb, 1995., str. 12.

⁵ Usp. V. Vukelić, *n. dj.*, str. 296.

⁶ Usp. *isto*, str. 88.

zapisan i *nije mogao* biti zapisan. Njena komunikacija bila je razgovorna. Nema je. Pisana? Sporadično postoji. U pismima, u razglednicama. U (vrlo rijetkim) pisanim memoarima.⁷ Autor ovoga navoda tako piše o esekerskoj kulturi života, svakodnevice i, posebice, o esekerskome idiomu. Esekerskim (od Essegg, njemački naziv za Osijek) nazivamo kolokvijalni govor Osječana koji je nakon Drugoga svjetskog rata pa do kraja 20. stoljeća izumro, a nije imao ni svoj pisani oblik.⁸ Podloga ovoga idioma bila je njemački jezik, no njime se služila većina Osječana. Visokoobrazovani Osječani, međutim, koristili su za komunikaciju čistu inačicu njemačkoga jezika (tzv. *hochdeutsch*). To ne znači da Osječani, i visokoobrazovani i manje obrazovani, nisu koristili i druge jezike u međusobnoj komunikaciji, nego samo to da je njemački prevladavao, da je bio *lingua franca*.

Početak 20. stoljeća, međutim, došlo je do svojevrsna pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika u Osijeku. Bila je riječ o pokretu lokalnoga karaktera, a pokrenuli su ga osječki hrvatski intelektualci, poglavito mlađa generacija željna promjena.⁹ Osječani su, naime, bili iziritirani arogancijom Mađara koja se posebice osjećala na području vezanome za željeznicu, jer su Mađari koristili isključivo mađarski jezik.¹⁰ Stoga su osječki Hrvati (oni koji su se nacionalno doživljavali Hrvatima, iako im je podrijetlo često bilo strano) osjetili potrebu za afirmacijom hrvatskoga jezika u gradu, gdje se uz njemački, većinski govoreni jezik, sada počeo gurati i mađarski. Zalaganje hrvatskih intelektualaca u ovome pokretu donijelo je u manje od deset godina važne rezultate u jezičnoj transformaciji Osijeka: 1902. godine u Osijeku je počela izlaziti *Narodna obrana*, prvi osječki dnevni list na hrvatskome jeziku, i to u impresivnoj nakladi od 5000 primjeraka; 1907. godine osnovano je i Hrvatsko narodno kazalište, dok je 1909. godine bio osnovan *Klub hrvatskih književnika i umjetnika u Osijeku*.

⁷ Bogdan Mesinger, „Esekerski kulturalni underground u sumraku jedne civilizacije“, *Književni Osijek. Književnost u Osijeku i o Osijeku od početaka do danas. Studije i eseji*, Stanislav Marijanović (ur.), Pedagoški fakultet, Osijek, 1996., str. 96.

⁸ Esekerskim / esekerskim dijalektom osobito se bavio germanist Velimir Petrović koji ga je uspio i zabilježiti u audioobliku. Vidi *Esekerski tekstovi* (skupio i preveo Velimir Petrović). *Essekerische Texte (gesammelt und uebersetzt von Velimir Petrović)*, Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2011.

⁹ Bratoljub Šram, Štipanja i milovanja, Klub hrvatskih književnika u Osijeku, Osijek, 1920., str. 94.

¹⁰ *Mađarske kraljevske i državne željeznice* kao „privatno poduzeće u vlasništvu države“, po naredbi ministra prometa iz 1888., imale su mađarski za službeni jezik, što je vrijedilo čak i na prostoru Hrvatske. To je izravno kršilo odredbe Hrvatsko-ugarske nagodbe. Vidi Mato Artuković, „Biskup Strossmayer i pitanje jezika u školama „Mađarskih kralj. državnih željeznica“ u Hrvatskoj“ *Croatia Christiana periodica*, 34 (2010.) br. 66, str. 154.

Iako je time bio učinjen velik pomak koji je hrvatski jezik u Osijeku učinio prvenstveno vidljivijim (ovdje se misli na njegovu pisanu formu u tisku, dvojezičnim kazališnim plakatima te u književnosti), njemački se jezik i dalje zadržavao u usmenoj sferi, u sferi kolokvijalnoga, privatnoga. Tu je pokret za afirmaciju hrvatskoga jezika dotaknuo svoj limit.

4. Narodna obrana o jeziku kojim se služe Osječani

Pregledavši svaki pojedini broj *Narodne obrane* od početka izlaženja (krajem 1902.) pa sve do izbijanja Prvoga svjetskog rata, autori su zabilježili svaki objavljeni tekst koji je govorio o upotrebi jezika (hrvatskoga, njemačkoga, mađarskoga) u društvenome i javnome životu grada Osijeka. Tako su pokušali stvoriti opis (ili tek ilustraciju) jezičnih prilika; potom i analizirati doprinos pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika, odnosno pronaći odgovor zašto se nije jače odrazio na privatnu sferu života.

Tijekom 1903. godine moglo se saznati kako osoblje na željezničkome kolodvoru komunicira s korisnicima samo na mađarskome, ali da mađarski ne razumiju ni Hrvati ni Nijemci.¹¹ Gradska dobrovoljna vatrogasna društva, uz istaknutu hrvatsku zastavu, zadržala su komande na njemačkome jeziku kao „da se kod nas samo njemački jezik smatra dostojnim uglađena čovjeka!“¹² *Narodna obrana* prozvala je niz osječkih trgovaca, Nijemaca, Čeha, ali i Hrvata i Srba, koji su na svojim radnjama istaknuli samo njemačke natpise.¹³ Istaknula je i problem nedostatka prostora u kojemu bi se moglo okupljati „sve što hrvatski misli i osjeća“¹⁴, što je doista bila prepreka redovitijemu susretanju Hrvata u gradu raštrkanih i nepovezanih gradskih četvrti kakav je bio Osijek. Tekst je, inače, poticao na izgradnju Hrvatskoga doma kao okupljališta Hrvata u svrhu političkoga i kulturnoga djelovanja te jačanja hrvatske svijesti.¹⁵ Zapadni dio Gornjega grada bio je hrvatska, a istočni (zajedno s najvažnijim gradskim sre-

¹¹ Usp. „Stražar – tumač“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 1, I. 1903., str. 4. „Hrvatski jezik na željeznicama.“, *Narodna obrana* br. 69, 25. III. 1903., str. 1-2.

¹² „Dobrovoljna vatrogasna društva u Osijeku.“, *Narodna obrana*(Osijek) br. 2, 3. I. 1903., str. 5.

¹³ Usp. „Tko ne poštuje hrvatski jezik.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 16, 21. I. 1903., str. 3.

¹⁴ „Hrvatska zabava“, *Narodna obrana*(Osijek) br. 28, 5. II. 1903., str. 3.

¹⁵ Usp. „Hrvatski dom.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 35, 13. II. 1904., str. 1-2.

dištem i sjedištem brojnih institucija) njemačka jezična zona. Hrvatski je dio imao dvojezične natpise ulica, dok je središte nosilo isključivo njemačke natpise. Konverzacija se u prometnim dijelovima grada odvijala isključivo na njemačkome jeziku. Nutarnji grad, gdje su ponajviše živjele njemačke časničke obitelji, bio je i tvrđava njemačkoga jezika, kao i Novi grad. Donji grad naseljavali su Nijemci, Hrvati i Srbi, i to je bio jedini dio grada gdje su Hrvati i Srbi bili nacionalno svjesni.¹⁶ U području ugostiteljstva bilo je teško naći djelatnika koji zna hrvatski¹⁷, a u trgovini je postojao problem nazivlja različitih vrsta roba; događalo se da kupac od trgovca zahtijeva račun na hrvatskome jeziku, i to za proizvode koje je imenovao njemačkim nazivima jer hrvatske ni sam nije znao.¹⁸

Narodna obrana 1904. godine upozorila je na kazališne plakate koji su se tiskali isključivo na njemačkome jeziku.¹⁹ Niz satiričnih tekstova pod nazivom *Rovaš* često je služio kako bi kritizirao upravo upotrebu njemačkoga jezika, pa jedan od njih navodi kako bi osoba koja dođe u Osijek, a ne zna njemački, ondje mogla ostati gladna.²⁰ Trgovci, obrtnici i gostioničari imali su običaj reklamirati različitu tvorničku robu u svojim radnjama, no te su reklamne pločice bile na mađarskome ili na njemačkome jeziku.²¹ Nadalje, podrazumijevalo se da će odabir kazališne družine za osječku sezonu (o čemu je odlučivalo Gradsko zastupstvo) biti neka od njemačkih družina, iako se upit mogao poslati i kakvu „narodnom“ (u ovome slučaju autoru teksta svejedno je hrvatskomu ili srpskomu) ansamblu. Autor teksta to naziva „kaprice, najblaže rečeno, nekih naših švabomana, koji vole čuti, da sa naše pozornice govori kakav propalica njemački negoli pošten i solidan glumac hrvatski!“²² U Gradskome zastupstvu komuniciralo se na hrvatskome i na njemačkome jeziku, no hrvatski su zastupnici po tome pitanju bili ravnodušni. Samo su svečane sjednice bile na čisto hrvatskome jeziku.²³

U satiričnome tekstu pod nazivom *Osječani* (1905.) autor je zaključio kako Essekeri nisu skloni nazvati se Hrvatima jer to su „oni gore, kako bi se prostiji

¹⁶ Usp. „Hrvatska misao u Osijeku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 256, 9. XI. 1909. str. 1.

¹⁷ Usp. „Slavni konobari u kavani Corzo.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 52, 5. III. 1903., str. 4.

¹⁸ Usp. „Hrvatski trgovački riečnik.“, *Narodna obrana*(Osijek) br. 132, 11. VI. 1903., str. 4.

¹⁹ Usp. „Kulturträgeri.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 2, 4. I. 1904., str. 3.

²⁰ Usp. „Spaciergänge“ – Rovaš.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 37, 16. II. 1904., str. 1.

²¹ Usp. „Šalabazanje po Osijeku“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 174, 30. VII. 1904., str. 3-4.

²² „Kazališno pitanje“ br. *Narodna obrana*(Osijek) br. 199, 31. VIII. 1904., str. 2-3.

²³ Usp. „Podnačelnik i uredovni jezik.“ *Narodna obrana* (Osijek) br. 272, 26. XI. 1904., str. 3.

Esseker izrazio, što kaj i bum govore²⁴, i da tomu ne pridonosi samo nacionalno-politička indiferentnost odnosno briga da im politička zauzetost ne bi negativno utjecala na posao, nego i antagonizam koji su Osječani osjećali prema Zagrebu. *Narodna obrana* osudila je i pozive na plesove upućene osječkomu građanstvu jer su bili samo na njemačkome.²⁵ Napomenula je i kako među vatrogascima osječkih vatrogasnih društava nema onih koji nisu u stanju razumjeti nekoliko komandi na hrvatskome te da je njemački jezik samo „tvrdokorno švapčarenje“²⁶. Kritika *Narodne obrane* počela je donositi rezultate pa je kod gornjogradskih vatrogasaca ipak uvedena komanda na hrvatskome jeziku.²⁷ U svibnju 1905. godine izbio je generalni štrajk u Osijeku, a pozivi radnicima bili su tiskani na hrvatskome i njemačkome jeziku.²⁸ U gradu je, naime, živio velik broj radnika doseljenih iz Ugarske i Njemačke.²⁹ I domaći mladići, koji su završili školu na hrvatskome jeziku u Osijeku, govorili su njemački kao i velik broj činovnika, učitelja, učiteljica i profesora, što je bio loš primjer osječkoj mladeži.³⁰ Ovo je jedan od prigovora iz kojega je vidljivo kako se dvojezičnost Osječana podrazumijeva sama po sebi. Kada je velika streljačka (zemaljska – mislilo se na Trojednu Kraljevinu) priredba u Gradskome vrtu bila oglašena dvojezično, *Hrvatska obrana* sada je već počela zazivati isključivost hrvatskoga jezika u javnome prostoru³¹, pa je poziv za iduću sjednicu Gradskoga zastupstva bio poslan samo na hrvatskome jeziku.³² U pojedinim tramvajskim kolima, međutim, i dalje su postojali natpisi (informativne ploče) na hrvatskome i njemačkome jeziku.³³

Na tvrdkama koče se njemački i magjarski nadpisi, objave nam šalju u tuđim jezicima, računi se prave u njemačkom jeziku, trgovačke knjige isto tako. Ako nam se tko smiluje, te pošalje i hrvatski štampani oglas, to je hrvatština da se Bog smiluje. Nešto je u novije vrijeme krenulo na bolje, ali smo još daleko, vrlo daleko, da bude onako, kako bi moralo

²⁴ „Osječani“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 23, 8. I. 1905., str. 1-2.

²⁵ Usp. „Samo njemački“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 30, 7. II. 1905., str. 2.: „Opet samo njemački.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 45, 24. II. 1905., str. 2.

²⁶ „Osječki vatrogasci i hrvatski zapovjedni jezik.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 106, 6. V. 1905., str. 2.

²⁷ Usp. „Hrvatski zapovjedni jezik kod gornje grad. vatrogasaca.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 146, 26. VI. 1905., str. 2.

²⁸ Usp. „Generalni štrajk u Osieku.“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 109, 10. V. 1905., str. 1.

²⁹ Usp. „Generalni štrajk u Osieku.“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 111, 12. V. 1905., str. 2.

³⁰ Usp. „Šalabazanje po Osieku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 203, 2. IX. 1905., str. 3.

³¹ Usp. „Šalabazanje po Osieku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 220, 23. IX. 1905., str. 3.

³² Usp. „Šalabazanje po Osieku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 244, 21. X. 1905., str. 3.

³³ Usp. „Šalabazanje po Osieku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 261, 11. XI. 1905., str. 3.

biti u h r v a t s k o j našoj domovini. Dodjemo li u trgovinu, kavanu i gostionu, posluga je pretežno njemačka, dok je prije bila isključivo tudja. (...) U obiteljima ozvanja tudjinština, a ima i obitelji, hrvatskih obitelji, gdje se ni ne govori hrvatski. Danas ih je manje, nego prije, ali ih je još uvijek dosta.³⁴

Ovakav je prikaz jezične situacije u Osijeku 1906. godine dala *Narodna obrana* na naslovnici. Iste se godine moglo pročitati i kako građani svoje zamolbe Gradskom poglavarstvu često šalju napisane na njemačkome jeziku,³⁵ kako donjogradski vatrogasci još uvijek nisu komandni jezik prebacili na hrvatski, kako prijevod poslovnih tiskanica na hrvatski može zvučati jako pogrdno jer oni koji su ih prevodili ne poznaju gramatiku hrvatskoga jezika³⁶ te kako pojedini poslovni ljudi iz Osijeka ni ne pomišljaju prilagoditi poslovanje hrvatskomu jeziku.³⁷

Mnoge ulice u gradu nosile su njemačke natpise (1907.)³⁸, pa je *Narodna obrana* apelirala na Gradsko poglavarstvo da donese propis o isključivo hrvatskim natpisima kako bi Osijek makar svojom vanjštinom djelovao kao hrvatski grad.³⁹ Osječki trgovci, inače većinom Židovi, odlično su se služili mađarskim i njemačkim, no hrvatskim jezikom ne.⁴⁰

Narodna obrana vršila je pritisak i na svećenike, kako katoličke tako pravoslavne i evangeličke, kako bi promovirali narodni jezik (1908.).⁴¹ List je potvrdio i kako je došlo do ogromna pomaka jer se sada u Osijeku, pored njemačkoga, mogao čuti i hrvatski jezik, što se moglo zahvaliti djelovanju šačice ljudi.⁴²

Godine 1909. u Gornjem gradu nestalo je dvojezičnih natpisa u nekim ulicama,⁴³ dok su u drugim ulicama stanovnici dali izraditi hrvatske pločice o vlastitome trošku.⁴⁴ U sve tri gornjogradske kavane, međutim, osoblje se gostima obraćalo na mađarskome ili na njemačkome jeziku.⁴⁵

³⁴ „Za hrvatski jezik.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 39, 18. II. 1906., str. 1.

³⁵ Usp. „Njemačke molbenice na hrv. ured.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 56, 9. III. 1906., str. 2.

³⁶ Usp. „Pogrda hrvatskog jezika.“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 202, 25. VIII. 1906., str. 2.

³⁷ Usp. „Tudjinština u Osijeku.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 209, 2. 9. 1906., str. 3.

³⁸ Usp. „Nadpisi u gradu“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 16, 19. I. 1907., str. 3.

³⁹ Usp. „Gradskom poglavarstvu na uvažanje“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 174, 28. VII. 1907., str. 3-4.

⁴⁰ Usp. „Smrdi mu hrvatska trobojnica.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 193, 22. VIII. 1907., str. 3.

⁴¹ Usp. „Evangelički župnik u Osijeku“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 71, 23. III. 1908., str. 2.

⁴² Usp. „Na obranu Osieka“, *Narodna obrana*, (Osijek), br. 114, 15. V. 1908., str. 2.

⁴³ Usp. „Napisi ulica.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 85, 15. IV. 1909., str. 3.

⁴⁴ Usp. „Nazivlje osječkih ulica“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 101, 5. V. 1909., str. 3.

⁴⁵ Usp. „Tudjinština u Osijeku.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 105, 10. V. 1909., str. 3.

Gradsko poglavarstvo je tijekom 1911. godine donijelo odredbu da cjenici u svratištima, gostionama i krčmama mogu biti višejezični, no hrvatski mora biti na prvome i najvidljivijem mjestu.⁴⁶ *Narodna obrana* prozvala je kavanu Central jer glavni konobar uopće nije znao hrvatski,⁴⁷ na što se vlasnik vrlo brzo oglasio u istome listu, uz ispriku da nije mogao pronaći djelatnika koji zna hrvatski, no da će to prvom prigodom ispraviti.⁴⁸ List je apelirao i na kupce duhanskih tuljaka ili šibica s etiketama na mađarskome jeziku na željezničkome kolodvoru (kao da je tu već Mađarska) da bojkotiraju te proizvode.⁴⁹

Tijekom 1912. godine *Narodna obrana* zabilježila je pomak u vanjskome jezičnom obilježju – sve više naziva tvrtki isključivo je na hrvatskome jeziku, a ono što je preostalo bilo je dvojezično,⁵⁰ dok 1914. godine otkriva da je prvo što putnici, koji stižu željeznicom u Osijek, vide njemački natpis na gradskoj plinari, a kondukter u gradskome prijevozu (tramvaju ili autobusu) obratit će im se na stranome jeziku.⁵¹

Iz ovoga presjeka događanja na području upotrebe njemačkoga / hrvatskoga / mađarskoga jezika u Osijeku moguće je izvući više zaključaka: u razdoblju od kraja 1902. do polovine 1914. godine Osijek se vanjstinom, pisanom riječi i usmenom riječi u službenoj i javnoj komunikaciji uvelike hrvatizirao, dok je u privatnoj usmenoj komunikaciji u vrlo velikoj mjeri ostao njemački (što znači da ga je koristila većina Osječana; to je nužno obuhvaćalo i jedan dio građana kojima je materinski jezik bio hrvatski).

Potrebno je promotriti čitateljstvo na koje je *Narodna obrana* ciljala kao i protagoniste (one koji su upotrebljavali „ispravan“ ili „pogrešan“ jezik). Čitateljstvo je, prema ukupnomu procijenjenom sadržaju *Narodne obrane*, prvenstveno bilo muško. List se, naime, bavio političkim i gospodarskim pitanjima, što je u navedenome razdoblju bila gotovo isključivo muška sfera interesa. To je još uvijek bilo društvo podijeljenih rodni uloga i krutih društvenih okvira koji su strogo određivali što je primjereno muškarcu, a što ženi. Sadržaji za čitanje, koji bi po onodobnim mjerilima bili primjereni ženi (kulinarstvo, moda, zdrav-

⁴⁶ Usp. „Tugjinština.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 62, 16. III. 1911., str. 3.

⁴⁷ Usp. „Tudjinačka bezobzirnost.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 81, 8. IV. 1911., str. 3.

⁴⁸ Usp. „Tudjinačka bezobzirnost.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 83, 11. IV. 1911., str. 3.

⁴⁹ Usp. „Özv. Sudárovitz Janosné vasuti tözsde Eszek.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 100, 2. V. 1911., str. 3.; „Sa kolodvora.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 199., 1. IX. 1911., str. 2.

⁵⁰ Usp. „Vanjsko obilježje hrvatstva.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 12, 16. I. 1912., str. 3.

⁵¹ Usp. „Osijek hrvatski grad.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 92, 23. IV. 1914., str. 3.

lje, higijena, razvoj djeteta i sl.), nisu imali svoje mjesto u *Narodnoj obrani* kako bi, eventualno, privukli žensku publiku. I sami pojedinci ili zajednice ljudi o kojima je pisala *Narodna obrana* (u svezi s upotrebom jezika) bili su gotovo uvijek muškarci: poslovni ljudi, obrtnici, ugostitelji, konobari, predstavnici gradske vlasti, vatrogasci, svećenici, činovnici, mladići. S toga je aspekta bjelodano kako *Narodna obrana*, kao i „šačica ljudi“ koja je povela pokret za afirmaciju hrvatskoga jezika u Osijeku, nije računala na eventualan doprinos pojedinih žena, niti na Osječanke koje bi u svojoj množini mogle bitnije utjecati na pozitivan tijek ovoga procesa. Ne ulazeći u razloge je li odsutnost žena kao djelatne snage u pokretu ili makar lika žene (barem kao učiteljice prvih riječi i odgajateljice za rodoljublje) bila previd ili dio društvene norme, moguće je kako je upravo to djelovalo kao uteg koji je usporio prodor hrvatskoga jezika u privatnoj sferi osječke svakodnevce.

5. Mjesto žena u osječkoj svakodnevici i u *Narodnoj obrani*

Narodna obrana ipak je u nekoliko navrata spomenula i žene, Osječanke. Prema ovom listu Osječanke su privatno govorile njemački ako su ga znale. Među Osječankama hrvatskoga materinskoga jezika takvih je 1910. godine bilo 73,86 %, dok ih je među Osječankama srpskoga materinskoga jezika bilo 44,81 %.⁵²

Narodna obrana tijekom 1903. godine upozorila je mlade osječke Hrvate da se tijekom razdoblja svojih zaruka obraćaju svojim zaručnicama na hrvatskome, a ne na njemačkome jeziku, kako bi svojoj budućoj obitelji nametnuli hrvatski jezik.⁵³ List, međutim, nije vidio ovu preporuku kao nešto što bi zaručnik predložio svojoj zaručnici, nego kao nešto što će jednostavno nametnuti (da kao obiteljski jezik *uvedu* hrvatski jezik) u skladu s ulogom muškarca kao glave obitelji kojemu bi ostali članovi obitelji trebali biti podložni. Bračna i obiteljska

⁵² Prema popisu stanovništva iz 1910. godine, od 12 625 Osječana (ukupno muških i ženskih) hrvatskoga materinjeg jezika njih 8 451 govorilo je i njemački (66,94 %); od 2889 Osječana srpskoga materinjeg jezika (ukupno muških i ženskih) njih 1 126 govorilo je i njemačkim jezikom (38,78 %). Usp. *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása, ötödik rész* (Budapest: Pesti Könyvnyomda részvénytársaság, 1916.): str. 148, 152. pristupljeno 22. listopada 2018. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_05/?pg=155&layout=s

⁵³ Usp. „Hrvatski jezik u obitelji“, *Narodna obrana* (Osijek), br. 38, 17. veljače. 1903., str. 4.

praksa, međutim, nije se nužno odvijala po tome napatku. *Narodna obrana* uzela si je za zadaću prvi korak: potaknuti muškarce na upotrebu hrvatskoga jezika; drugi su korak trebali poduzeti sami ti muškarci: *uvesti* hrvatski jezik u svoju obitelj, što je značilo da su žene i njihov doprinos buđenju nacionalne svijesti u doslovnome smislu bili u drugome planu. To doista začuđuje ako se razmotri tekst objavljen 1907. godine u kojemu se izričito navodi: „A što bi tak naš pjesnik rekao, da čuje nekoje gospodje i njihove kćerke, pa baš u autonomnih činovnika i nečinovnika, gdje se samo iztiču švapčarenjem? Zar bi glasoviti Ibsen mogao, slušajući naše tako zvane Hrvatice reći: da će pitanje čovječanstva riješiti žena, a riješiti ga moraju kao majke, - jer je materinstvo biće, suština ženske zadaće?“⁵⁴ Iako tekst jasno pokazuje da su akteri pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika (barem ovaj jedan, autor teksta) bili i te kako svjesni koliko je važna uloga majke u odgoju za hrvatski jezik, time i u pokretu, ništa nisu poduzeli kako bi ih zainteresirali. Nastavak navedenoga teksta ilustrira i to kakav je bio interes žena za hrvatski jezik – nikakav: „I gle! Onomadne sjedim u „Rajalu“; - navrnem razgovor na tu temu, pa znate, što mi jedna gospodja reče: „Ah molim Vas, što više jezika znamo, više vriedimo; niti će moje švapčarenje komu pomoći, a bome ni Hrvatskoj odmoći.“⁵⁵ Odgovor ove Osječanke mogao je biti stvaran ili fiktivan, no on izražava stav osječke Hrvatice, majke i odgajateljice, koja može birati između hrvatskoga i njemačkoga jezika, a bira njemački (jer joj bolje odgovara). Njezin je stav da sebe i svoj govor u pokretu za afirmaciju hrvatskoga jezika doživljava sasvim nebitno, da u tome pokretu uopće ne vidi sebe ni svoju ulogu. Štoviše, i djeci je bilo normalno koristiti se istim tim njemačkim: „Svjetuju ih preko ciele školske godine da se u svim zgodama služe samo krasnim jezikom naše domovine – jezikom hrvatskim ! A što radi omladina osječka na sve te liepe opomene svojih nastavnica i nastavnika? Čim izađu iz školske zgrade govore izmedju sebe svakim drugim jezikom – samo ne hrvatskim!“⁵⁶ Ta se osječka praksa uporno nastavljala, pa je i sedam godina nakon objave ovoga teksta *Narodna obrana* spomenula isti običaj, i to na naslovnici:

Slušajte samo kako djeca govore, kad idu iz škole, pak će sav vaš optimizam proći. Iz mađarske škole dakako govore mađarski, ali iz hrvatskih većinom njemački. Da se utješite, reći ćete: možda su to njemačka djeca? Pitajte ih za imena, pa ćete se i opet razočarati!

⁵⁴ „Šalabazanje po Osieku.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 226, 29. IX. 1907., str. 2-3.

⁵⁵ *Isto*.

⁵⁶ „Osječka školska mladež.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 244, 20. X. 1907., str. 3.

Ti mali „germani“ zovu se: Vidušići, Krizmanići, Šimići, Babići, Kovačevići, Krasnići, Curilovići itd.⁵⁷

To su bila djeca odmalena odgojena da govore njemačkim jezikom, ne iz neke posebne namjere, nego zato što je to bio jezik grada Osijeka, što je izrijeком bilo navedeno u *Narodnoj obrani*.⁵⁸

U tekstu iz 1909. godine može se pročitati da „samo u Osieku, gradu na teritoriju Hrvatske, govore rodjeni Osječani, a pogotovo Osječkinje, na veliku sramotu nas sviju Hrvata – njemačkim, magjarskim ili drugim kojim jezikom, a samo ne hrvatskim. Zar naše ljepotice nisu u školama osječkim usisale duh hrvatski i zavolile hrvatski jezik, kao jezik grada, koji je u Hrvatskoj?“⁵⁹ Ovaj se tekst, za razliku od drugih, izravno obratio Osječankama apelirajući na njihove rodoljubne osjećaje na posve jednak način kao što bi bio upućen muškumu dijelu stanovništva, no njih karakterizira kao sklonije stranomu nego muškarce. Kada ih poziva da govore jezikom grada, *Narodna obrana* kao da zaboravlja da je jezik grada, barem onaj govoreni, bio njemački. Iste je godine *Narodna obrana* na naslovnica (u dva broja zaredom) objavila tekst u kojem je bila sagledana situacija upotrebnoga jezika te se osvrnula na osobito loš primjer učenica više djevojačke škole za koje je pisalo da su se stidjele govoriti hrvatski.⁶⁰ Drugi je tekst bio objavljen 1913. godine u povodu Cvjetnoga dana, kada su mlade Osječanke prodavale cvijeće, od čega je prihod bio namijenjen siromašnoj djeci. Djevojke su na grudima imale istaknut natpis na hrvatskome: *Cvjetni dan*, ali kupcima su se obraćale na njemačkome jeziku.⁶¹

U tih je nekoliko tekstova *Narodna obrana* smjestila Osječanke, neovisno o društvenim razlikama (izdvojila je jedino učenice više djevojačke škole), u istu skupinu, skupinu koja govori njemački jezik. To je bilo i razumljivo jer je, neovisno o svome položaju u društvu, žena uglavnom imala isto zanimanje: domaćica, supruga i majka. To je ujedno bila i domena njezina djelovanja i utjecaja ako nije bila zaposlena (kao učiteljica, blagajnica, konobarica ili služavka – to

⁵⁷ „Je li u Hrvatskoj opravdan pangermanizam?“, *Narodna obrana*(Osijek) br. 101, 5. V. 1914., str. 1.

⁵⁸ „A naši mališi uživaju u tim svojim prvim pjeticinama, pa se već ori po svim ulicama njihova pjesma u gradskom našem jeziku: Roda, Roda, Ruder-bring mir kleinen Bruder ; Roda roda Nester-bring mir kleine Schwester.“, „Uzkršni rovaš“, *Narodna obrana*,(Osijek) br. 84, 12. IV. 1903., str. 1-3.

⁵⁹ „Dvije tri osječkim ljepoticama.“ *Narodna obrana*,(Osijek) br. 159, 16. VII. 1909., str. 3.

⁶⁰ Usp. „Hrvatska misao u Osijeku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 256, 9. XI. 1909. str. 1.

⁶¹ Usp. „Osjekulje“, „*Narodna obrana*, (Osijek) br. 112, 17. V. 1913., str. 1-2.

su bila zanimanja u kojima su žene bile spomenute u *Narodnoj obrani*). U tu je, isključivo žensku, domenu *Narodna obrana* samo jednom intervenirala: 1910. godine preporučila je Hrvatima list *Modni svijet*, prvi hrvatski modni list čije je pokretanje bilo najavljeno za 1911. godinu.⁶² Za razliku od ranije spomenutoga teksta koji je osječke Hrvatice pozivao na rodoljublje i hrvatski jezik bez daljih objašnjenja, ovaj je tekst za osječke žene bio konstruktivan prijedlog: uveo bi hrvatsku riječ u tipičnu žensku svakodnevnicu, a ženama bi se to svidjelo odnosno pripadalo bi sferi njihova interesa. Ženska svakodnevica, naime, uvelike se razlikovala od svakodnevica muškarca, i bila je ponajviše u svezi s kućom i kućanskim poslovima, dok je muškarac većinu dana provodio izvan kuće – na poslu, u ugostiteljskim objektima, na sastancima interesnih skupina (npr. „šaćica ljudi“ iz pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika). Dnevne rutine urbanih (osječkih) muškaraca i žena opisale su i osječke književnice J. Truhelka i V. Vukelić. Iako se ona odnosila na nešto ranije razdoblje (od 1870-ih godina do kraja 19. stoljeća), ta se dnevna rutina nije ni na početku 20. stoljeća puno promijenila. Siguran i uređen svijet u kojem je sve na svome mjestu jedan je od sinonima za Austro-Ugarsku Monarhiju, a unutar toga svijeta konzervativni su Osječani težili isključivo udobnosti i miru. Nije bilo nikakvih naznaka (poput feminističkoga pokreta) da bi se osječke žene mogle udaljiti od svoje zadaće koja je bila upravo osigurati taj mir i udobnost. Ona je značila čist i uredan životni prostor – od pometena poda do ulaštenih kvaka na vratima i ispolirana pribora za jelo; čistu i izglaćanu odjeću, uskrobljene ovratnike, izbijeljene košulje, prišiveno dugme ili pokrpane čarape; poslušnu djecu koja su nahranjena i odjevena; pripremljenu zimnicu, snabdjevenu smočnicu, profiltriranu i ohlađenu vodu, spreman ormar za led, naloženu peć i sl. Posebnu udobnost života činila je hrana, obroci pripremljeni kod kuće kojih je, u pravilu, bilo pet u danu: doručak, ručak, večera, prijedpodnevna užina za djecu (oko 10 sati ujutro) te kava s kolačima poslije podne (za djecu, žene i žensko društvo).⁶³ Žene iz imućnih obitelji

⁶² Usp. „Dvije, tri osječkim Hrvatima“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 290, 22. XII. 1910., str. 2-3.

⁶³ Prijepodnevna užina nazva se drugim doručkom u: Jagoda Truhelka, *Zlatni danci*, Znanje, Zagreb, 2006., str. 181.

Dnevni se raspored obroka spominje i u *Hrvatskome listu* (Osijek) gdje autor navodi uobičajenu dnevnu rutinu Osječana s prijelaza stoljeća. „Kakovi su današnji muževi“, *Hrvatski list* (Osijek), 21. X. 1923., str. 4. Ustaljenost dnevnoga rasporeda obroka kao i važnost „kave i kolača“ za društveni život žena, koji se odvijao u privatnim salonima, opisala je i Vilma Vukelić. Vidi V. Vukelić, *N. dj.* (2003.), str. 192.

(poput V. Vukelić) kućne su poslove mogle prepustiti posluzi i, u pravilu, samo nadgledati. I dalje je, međutim, bila ženina odgovornost da svi poslovi budu obavljeni na vrijeme i kako treba. Većinu Osječanki činile su žene srednjega društvenog sloja čija je svakodnevica bila puno manje lagodna te im je ostavljala manje slobodna vremena. Takve su žene isto imale pomoć u kući, ali se redovito radilo o jednoj služavki, „djevojci za sve“⁶⁴. Svakodnevicu žene srednjega društvenog sloja, uz jednu služavku, vrlo je slikovito opisala J. Truhelka: žena (gospođa) određuje što će se, kada i kako raditi, no onda radi zajedno sa služavkom, a često i s kćeri (nikako sa sinovima), i čini se da taj posao nema kraja.⁶⁵

Dio ženine svakodnevice zapisan je i u rukopisnim zbirkama recepata, od kojih je jedna sačuvana i u Državnome arhivu u Osijeku te je dostupna za istraživanje.⁶⁶ Sastavljanje ove zbirke započelo je prije 1890. godine, a ispisivalo ga je najmanje deset različitih žena tijekom više desetljeća (o čemu svjedoče različiti rukopisi te određena imena zapisana u toj bilježnici). Bila je riječ o krugu žena iz osječkoga Donjega grada koje su pripadale srednjemu društvenom sloju, različita etničkog podrijetla (njemačkoga, hrvatskoga, mađarskoga), te najmanje dvjema generacijama. Stanje u kojemu je zatečena bilježnica govori o tome da je odista bila korištena u kuhinji. Recepti ispisani na 184 stranice napisani su njemačkim jezikom na gotici (*Kurrentschrift*), a prikupljeni su s različitih strana razmjenom recepata i prepisivanjem iz aktualnih kuharica objavljenih tijekom 19. stoljeća na njemačkome jeziku.

Iako je ovaj rukopis prvenstveno osobni gastronomski priručnik te govori o gastronomskim preferencijama žena iz Donjega grada na prijelazu stoljeća, on govori i o svojim autoricama, o njihovim vještinama, naobrazbi te dijelu dnevne rutine kao i o njihovim materijalnim prilikama. Sam sadržaj bilježnice u najvećem su dijelu recepti za kolače. Tendencija prikupljanja recepata razmjenom te iz različitih izvora, kao i samo čuvanje i nasljeđivanje bilježnice, govori o njezinoj velikoj važnosti u životu žene, odnosno o važnosti slastica na dnevnome jelovniku. Velik broj recepata (384) sugerira kako je potraga za njima bila stalna jer su često bili na jelovniku, svakodnevno ili gotovo svakodnevno. To govori i da je materijalno stanje žena koje su sakupljale recepte bilo zadovoljavajuće,

⁶⁴ Katarina Horvat, *Kućna služinčad u gradu Zagrebu 1880. – 1914*. Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., str. 91.

⁶⁵ Usp. J. Truhelka, *n. dj.* (2006.), str. 137.

⁶⁶ HR-DAOS-482 FIRINGER, kut. 6, Brožan. Bilježnica s receptima.

poglavito jer je riječ o receptima koji nisu „štedljivi“ (zahtijevaju znatne količine jaja, vrhnja i šećera te namirnice koje nisu dolazile s lokalnoga tržišta: začini, čokolada, bademi, želatina). Dio recepata zahtijeva i sastojke za koje se podrazumijeva da je domaćica već nekad prije pripremila, poput lekvara ili džema. Kuhinjska oprema obuhvaća raznovrsno posuđe i pribor (poput posebnih valjaka za tijesto, kalupa u različitim oblicima, posebne posude za nadjeve, vage, mlina, mužara, štednjaka, ormara za led), no ujedno i sugerira izuzetno dugotrajne postupke jer se sve radilo ručno. Priprema drva za receptom propisanu vatru, donošenje vode iz bunara⁶⁷, blanširanje i ljuštenje orašastoga voća, usitnjavanje šećera u mužaru⁶⁸, dugotrajno miješanje nadjeva (često od pola sata do cijeloga sata, ovisno o receptu) i drugo dovoljno govore o tome koliko je domaćica vremena i truda morala uložiti samo u jedan kolač (slasticu) koji je bio nešto svakodnevno, nešto što se podrazumijevalo.

Ova zbirka recepata ujedno dokumentira i nisku razinu pismenosti njezinih (svih) autorica koje uobičajene riječi redovito pišu krivo (npr. *Mechl* umjesto *Mehl*), kako ih i izgovaraju (npr. *Plitz* umjesto *Blitz*), jer ih ne znaju napisati (riječ *Schokolade* ni u jednome pokušaju nije napisana ispravno, no autorice su ponudile više različitih inačica) i jer se ne zamaraju velikim i malim početnim slovom. Sagledano u cijelosti, ova rukopisna zbirka o svojim autoricama kaže da su bile izuzetno posvećene prikupljanju sadržaja i primjeni recepata te su na kuhanje i slastičarenje ulagale velik dio svoga vremena i truda. U isto vrijeme slabo su marile za govor i za pisanu riječ. Sve su upotrebljavale njemački jezik, što im je koristilo za međusobnu razmjenu recepata kao i za njihovo pribavljanje iz vrlo široke ponude objavljenih kuharica na njemačkome jeziku (za razliku od ponude kuharica na hrvatskome jeziku koja je u to vrijeme obuhvaćala tek nekoliko kuharica).⁶⁹

⁶⁷ Onodobni Osijek imao je problem pribavljanja vode za piće. Čak su i najbogatija domaćinstva, koja su si mogla priuštiti sustav dovoda vode u kuću, koristila dravsku vodu punu mikroorganizama i pijeska, koju su prije upotrebe morali prokuhavati, ostavljati da se istaloži i ohladi te profiltrirati. Usp. V. Vukelić, *N. dj.* (2003.), str. 147.

⁶⁸ Usitnjavanje šećera bilo je potrebno jer se kupovao u komadima izrezanima ili otkinutima s glava šećera.

⁶⁹ Jelena Ivanišević, *Od kuharice do književnosti: ogledi o kulinarskoj prozi*, Zavod za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2017., str. 49.

Zaključak

Tekovine osječkoga pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika početkom 20. stoljeća bile su vidljive i važne, poput tiska (pokretanje *Narodne obrane*, dnevnoga političkog i informativnog lista na hrvatskome jeziku) i umjetnosti (osnivanje Hrvatskoga narodnog kazališta te Kluba hrvatskih književnika i umjetnika Osijek). List *Narodna obrana* svojim je apelima za upotrebu hrvatskoga jezika u javnim službama te privatnim poduzećima, javnim pohvalama te javnim sramoćenjem zbog upotrebe hrvatskoga odnosno njemačkoga (a pogotovo mađarskoga) jezika umnogome utjecao na to da se vanjsko lice grada, informativne ploče, firme, cjenici, plakati i reklamni sadržaji, prebaci na hrvatski jezik. Ono što, međutim, pokret nije uspio promijeniti bio je govoreni jezik, kolokvijalni govor, jezik na kojemu su Osječani privatno komunicirali. Tu se njemački jezik zadržao desetljećima duže nego na svim izvanjskim, javnim i službenim mjestima i prilikama.

Primjedbe, podbadanja i prozivanja *Narodne obrane* u razdoblju od 1902. do 1914. godine glede upotrebe njemačkoga (i mađarskoga) jezika ponekad su se odnosile na ukupan ženski dio stanovništva. U isto vrijeme, čitajući ovaj list od broja do broja, nije vidljiv nikakav sadržaj koji bi sugerirao osječkim Hrvatima (ispravnije reći Osječankama hrvatskoga materinskoga jezika) i koji bi im dao povoda da uvedu hrvatski jezik u svoje obitelji, u svoju dnevnu rutinu. Prakticiranje hrvatskoga jezika *Narodna obrana* tumačila je isključivo kao nacionalno-političko pitanje, no političko je djelovanje bilo područje rezervirano za muškarce. U multietničkoj i multilingvalnoj sredini, kakva je stoljećima bio grad Osijek, nacionalno pitanje bilo je riješeno visokim stupnjem tolerancije, a međusobna komunikacija upotrebom njemačkoga jezika, ponajviše toga gradskog, essekerskog, toliko udomaćena njemačkog, da je bio iskvaren do neprepoznatljivosti. Svijet u kojem su živjele osječke žene uglavnom se protezao od salona do kuhinje, od susjede do prijateljice, od uspavljivanja djeteta do prepisivanja recepata za kolače, te nije obuhvaćao plemenito nastojanje u svezi s afirmacijom hrvatskoga jezika. Teško je zamisliti prosječnu onodobnu Osječanku (hrvatskoga materinskoga jezika) koja bi se aktivno zauzela za hrvatski jezik u svome domu, gdje se njezin, ionako ograničen, društveni život odvijao u komunikaciji s drugim ženama koje nisu nužno bile hrvatskoga porijekla. Ni

štivo koje je prosječna Osječanka koristila u svojoj svakodnevici, poput kuharica ili modnih listova, uglavnom nije bilo pristupačno na hrvatskome jeziku. Upotreba njemačkoga jezika, međutim, osječkim je ženama uvelike olakšavala i obogaćivala radnu i društvenu svakodnevicu te su ga one i dalje prakticirale. Sudjelovanje u afirmaciji hrvatskoga jezika nisu doživljavale kao svoju obvezu.